

із дописувачів журналу «Вестник кооперации» зазначав: «Знання, праця, капітал, навіть позичений – ця трійця винесе нас на широкий простір, на кращу долю! Відкрийте ж дорогу цій трійці! І тоді заросте земля-матінка не бур'янами, а пшеницею доброю» [1].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ашин. Очередная задача. (Потребительская кооперация в Орловской области) / Ашин // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 5. – С. 132–134.
2. Анкета. Опрос мнений о кооперации, произведенный В. Ф. Тотомианцем // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 2. – С. 57–63.
3. Анкета. Опрос мнений о кооперации, произведенный В. Ф. Тотомианцем // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 5. – С. 59–71.
4. Гебхард Н. Задачи и значение кооперации. Условия и пределы ее развития / Н. Гебхард // Вестник кооперации. – 1914. – Кн. 1. – С. 34–42.
5. Евдокимов А. Е. Кооперация и общественная агрономия в Харьковской губернии. Письма из России / А. Е. Евдокимов // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 5. – С. 116–125.
6. Меркулов А. Кооперативное движение в России / А. Меркулов // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 5. – С. 99–116.
7. Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперативу в українському селі: історико-економічні аспекти : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2006. – 227 с.
8. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперация в Україні: теорія і практика : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – С. 39–50.
9. Саблук П. Т. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки / П. Т. Саблук, М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 3–12.
10. Сосновский Н. Полтавское сельскохозяйственное общество (1865–1895 гг.) / Н. Сосновский, С. Велецкий. – Полтава, 1897. – С. 112–114.
11. Чайнов А. В. Основные идеи и методы работы общественной агрономии / А. В. Чайнов // Избранные произведения. – СПб. – М., 1989. – С. 58.
12. Шимановский П. Б. Новый вид производительной кооперации в сельском хозяйстве / П. Б. Шимановский // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 2. – С. 15–20.

УДК 334.732:631.115.8:637.1

СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ МОЛОЧАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ

І. О. Рижик

У Російській імперії та на Галичині інтерес до осмислення феномена кооперативу свідчив не тільки про глибинні історичні підстави кооперативних форм соціально-економічного життя, але і про необхідність освоїти західно-європейський досвід кооперативних об'єднань через перехід до розвитку ринкових відносин. Кооперативний рух радикально змінив економічне життя суспільства, до цього часу мало затребуваний. Він міг би позитивно вплинути на відродження та розвиток кооперативу в Україні.

Становленню кооперативного руху на території Російської імперії присвячено велику кількість наукових праць дорадянського пері-

оду, зокрема, таких широковідомих авторів, як О. М. Анциферов, С. Л. Маслов, А. В. Меркулов, М. П. Огановський, С. М. Прокопович, М. М. Соколов, В. Ф. Тотомианец, М. І. Туган-Барановський, М. Л. Хейсін та ін. Над проблемами кооперативного руху нині плідно працюють українські вчені М. В. Аліман, П. Т. Саблук, В. В. Гончаренко, М. Й. Малік, В. В. Зіновчук, А. О. Пантелеймоненко, Г. В. Черевко та ін. Роботи цих авторів містять значний фактичний матеріал, і об'єктивно відображають процес зародження і розвитку кооперативу, а також основні цифрові дані та господарський механізм функціонування кооперативу.

перативів. Але молочарська кооперація у більшості наукових праць розглянута частково, в контексті загальних аспектів кооперативного руху. Тому дану проблематику слід більш детально вивчити.

Метою даної статті є, спираючись на літературні джерела, дослідження особливостей виникнення та розвитку молочарської кооперації на території Російській імперії і Галичині. Основними для даного дослідження є методи ретроспективного аналізу, синтезу та системного підходу до узагальнення наявної інформації.

Першу молочарню у Російській імперії організував у 1866 р. Микола Васильович Верещагін. Саме 19 березня 1866 р. він уклав артільний договір з господарями Личевської волості сіл Коромисло й Отроковичі. У договорі зазначалося: «...зносити все молоко в одне місце і виробляти з нього кращої доброти сири і масло». Імператорське Вільне Економічне Товариство надало Верещагіну матеріальну допомогу, виділивши 1000 крб на придбання

інвентарю для артільних сироварень. Тверські губернські земські збори також асигнували 2000 крб. на розповсюдження артільного сироваріння. В 1866 р. у селі Вигодою, що знаходилось за 7 км від Отроковичів з'явилася друга сироварня. До листопада 1868 р. відкрилася десята сироварня в селі Єдимово [5].

У березні 1870 р. В. І. Бландов ввів в експлуатацію ще дві сироварні в селі Копріно Рибінського повіту Ярославської губернії за його активної участі відкрилися три артільні заводи: у селі Єрмаково з виробництва сиру «Голландський», у селі Шитінському – «Швейцарський», в Малофєєве – масла. Земства Ярославської губ. підтримували селянські молочні артілі: надавали їм грошові премії для організації і підготовки майстрів. До кінця 1871 р. на Ярославщині вже функціонувало 14 сироварних заводів. Більшість молочарень і сироварень були засновані М. В. Верещагіним за сприяння Імператорського Вільного Економічного товариства (табл. 1) [3].

Таблиця 1

Артільні сироварні та молочарні, засновані при сприянні Імператорського Вільного економічного товариства [5, с. 482]

Назва артілі	Губернія	Рік заснування	Спосіб виробництва	Вартість заводу, у крб	Середня ціна чистої виручки на пуді молока, коп.
Видогощевська	Тверська	1866	Швейцарський	365	33 1/2
Сущевська	–	1867	Голландський	265	36
Єдімоновська	–	1868	Голштинський	3000	45
Щербовська	–	1868	Швейцарський	750	33
Бабінська		1869	Голштинський	немає даних	немає даних
Петрищевська	–	1868	Швейцарський	2000	35
Глазівська	–	1869	Голштинський	2000	40
Любецька	Новгородська	1868	Голштинський	2000	40
Ольхівська	–	1868	Швейцарський	350	32
Копрінська	Ярославська	1870	Голландський	550	немає даних
Палкінська	–	1870	Голландський	525	немає даних
Слепцівський стан	Тверська	1870	Різні	2000	немає даних
Заводська	В'ятська	1870	–	немає даних	немає даних

Продаж сиру та масла майже в усіх губерніях швидко зростав. За рік у деяких артілях виручка від реалізації масла та сиру складала близько 4393 крб. (табл. 2). Микола Васильович Вер-

ещагін вирішував проблеми кооперативної молочної галузі з притаманною йому господарською інтуїцією та послідовністю. Коли переробка молока набула розмаху і виникла потреба у

забезпеченні артілей відрами, бідонами та іншим посудом з луженого металу – він облаштував спеціальну майстерню (була відкрита у Санкт-Петербурзі в 1871 р. за позики Держ-

банку і Тверського земства. У 1873 р. її було переведено до Москви. Обладнання майстерні отримало на міжнародних і всеросійських виставках 14 золотих і срібних медалей) [1].

Таблиця 2

Порівняльна таблиця продажу сиру та масла артільних сироварень з 1 травня 1869 до 1 травня 1870 р. [5, с. 483]

Артілі	Губернії	Строк реалізації товару	Реалізовано товару		Залишок непроданого товару		Загальна сума товару	
			крб	коп.	крб	коп.	крб	коп.
Видогіщевська	Тверська	Цілорічно	1306	47	186	–	1492	–
Сущевська	–	–	582	40	–	–	582	–
Єдимонівська	–	–	4392	751/2	1090	24	5483	–
Щербівська	–	–	1171	33	–	–	1171	–
Бабинська	–	з 1.04.1870 р.	10	98	120	11/4	131	–
Петрищевська	–	Протягом року	3080	62	1301	–	4381	–
Глазівська	–	–	1600	29	87	70	1688	–
Любецька	Новгородська	–	2908	953/4	350	4 1/4	3259	–
Ольхівська	–	–	1104	971/4	154	2 3/4	1259	–
Всього	–	–	16158	781/2	3187	21 1/2	19346	–

М. В. Верещагін організував спеціальні молочні виставки у Москві і Петербурзі (1878, 1879) і I Всеросійську виставку молочного господарства (1898). Для забезпечення успіху й авторитету сільських виставок, він запрошував до участі у цих важливих заходах губернаторів, провідних фахівців, експертів. У 1889 р., ставши головою Комітету скотарства при Московському товаристві сільського господарства (МТСГ), М. В. Верещагін запровадив проведення щорічних виставок селянської худоби. Пропаганду передового досвіду серед селян здійснювали пересувні «маслоробні» та мобільна спеціалізована група датських майстрів, якими керував визначний практик у галузі маслоробної справи Карп Ріффесталь, якого залучив до цієї справи М. В. Верещагін у 1881 р.

Завдяки діям Миколи Васильовича розповсюдилося варіння швейцарського сиру на Кавказі. Туди він відрядив кількох спеціально підготовлених ним майстрів під керівництвом свого послідовника Адольфа Кірша. Зусиллями А. Кірша вдалося успішно розвинути сироваріння у названому регіоні. Через якихось десятирок років Кавказький сир став відомим у всій Російській імперії і за якістю не посту-

пався знаменитому швейцарському.

Активно розвивалась молочарська кооперація і у Вологодській губернії. Артілі Вологодської губернії – центру північного промислового виробництва масла – привертають до себе увагу, оскільки за своєю організаційною структурою у значній мірі вони були закінченою формою кооперативної економічної організації. Передусім слід згадати артілі західної частини названої губернії, зокрема Вологодського, Грязовецького, Кадніковського та Тотемського повітів. Згідно з капітальним дослідженням Вологодського Товариства Сільського Господарства «Маслоробні артілі у Вологодській губернії» артілі були розділені на 3 групи: великі (кількість корів яких становила понад 400), середні (від 100 до 400 корів) і дрібні (менше 100 корів). Середні артілі (від 100 до 400 корів) – найбільш поширений тип (54 % від загальної кількості). 51 % з них відкривалися за договором, 49 % за статутом.

Засноване у 1908 р. Вологодське Товариство Сільського Господарства, одним із завдань яких було сприяння кооперації, взяло на себе посередництво щодо кооперативного збуту продуктів сільського господарства та придбання предметів споживання. Близько

75 % артилей Вологодської губернії збували своє масло через комерційний відділ при Вологодському товаристві сільського господарства. У 1913 р. у Російській імперії було виготовлено 129 тис. т масла. З цієї кількості у Вологді було реалізовано 5,45 %, відправлено до Петрограда 19,95; до Москви 6,70; на Південь Російської імперії – 40,14; на Захід імперії – 3,12; за межі – 24,64.

Вологодське товариство, як і товариства інших губерній, постачали молоко та масло до Петрограда. Щоденна потреба в молоці цього міста становила 50 тис. відер. Така приблизна цифра була подана у записці Петроградської «Масляної Біржі» про врегулювання умов постачання молока до Петрограда, поданої у лютому 1915 р. з ініціативи Петроградського центрального сільськогосподарського товариства верховному начальнику санітарної частини, міському голові та міністру шляхів сполучення [5]. Тому в постачання до російської столиці молока долучалась молочарська кооперація.

Слід згадати, що 1 червня 1907 р. було відкрито перше у Петроградській губернії молочарське товариство – Гірське, у селі Олександрівська Гірка. В 1911–1912 рр. відкривалися нові товариства зі збуту молока приватних фірм, що суттєво зменшило переваги молочної кооперації. Проте це не спинило процес створення нових молочарських кооперативів, і до 1915 р. молочарський кооперативний рух у Петроградській губернії набув широкого розмаху [5].

Розглядаючи розвиток молочарської коопе-

рації в Російській імперії, необхідно охарактеризувати чинники виникнення кооперативного молочарства в Галичині. Становленню молочарства в Галичині сприяла відповідна кількість великої рогатої худоби, наявність пасовищ і сіножатей. Найбільша кількість худоби була зосереджена в селянських господарствах. У 1930 р. лише 5 % усієї рогатої худоби належало великим землевласникам. На початку 30-х рр. понад 50 % селянських господарств мали площу менше 2 га. За умов аграрного перенаселення і малоземелля розвиток кооперативного молочарства рятував селян від злиднів.

Українське кооперативне молочарство в Галичині зародилося ще на початку ХХ ст. Цей сектор кооперації, організований на зразок західноєвропейських країн, виник у повітовому місті Прикарпаття Стрий. 1 жовтня 1904 р. у с. Завадів Стрийського повіту почала діяти перша українська молочарська спілка. У 1905 р. у Стрию виник Союз руських молочарських спілок, який у 1907 р. реорганізовано на самостійну статутну організацію – Краєвий Союз Господарсько-Молочарський. Діяльність Молочарського Союзу мала головним чином організаційну направленість, а саме: заснування товариств, організація транспортування та збуту масла тощо.

У 1913 р. Союз об'єднував майже 100 молочарських спілок, придбав у Стрию будівлю, влаштував там механічну холодильню для масла, відкрив молочарську школу. Динаміку розвитку молочарських товариств наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Кількість молочарських товариств Господарсько-Молочарського Союзу за період з 1904–1911 рр. [4, с. 80]

Роки	Кількість молочарень	Обсяг переробленого молока, л	Обсяг виробництва масла, кг	Виручка від продажу молока, крон
1904	1	8350	332	667,52
1905	6	521732	12868	31980,76
1906	16	1115313	31228	76729,02
1907	20	1925092	77000	157863,22
1908	24	2275260	90050	191892,81
1909	42	2314678	92587	193419,30
1910	66	4228833	165145	360080,99
1911	81	6277237	250014	537665,50

За період з 1904–1911 р. у Стрию було засновано 81 молочарських товариств, при чому три чверті з них за останні чотири роки. В 1911 р. власний капітал Союзу дорівнював 51984,29 кр., а товарообіг – 1157881,97 кр. В цьому ж році Союз надав 48 товариствам позику на купівлю корів і будівництва власних будинків на суму 110475 кр. Необхідно вказати, що молочарські кооперативи збували масло як у Галичині, так і за кордон. Союз мав дев'ять своїх крамниць у Львові, Стрию, Станіславові, Перемишлі, Яремчі та Трускавці.

Учні «верещагінської школи» з успіхом розвивали молочну кооперацію і на Північному Кавказі та в Сибіру. 10 лютого 1896 р. у селі Морева відкрився перший у Сибіру артільний маслоробний завод. Потім такі заводи з'явилися в довколишніх селах Мітіно, Малі Діброви, Скородум. Кооперація стала стрімко розповсюджується по всьому Західному Сибіру. 10 листопада 1907 р. у Кургані на основі 12 заводів був утворений Союз сибірських артілей маслоробства [8].

Багато в чому завдяки Союзу, Сибір у 20-х рр. ХХ ст. став найбільшим у світі центром виробництва масла, другим після Данії експортером масла цього популярного продукту. Від продажу масла, що надійшло з Сибіру за кордон, до російських банків «з усіх сторін світу золотим потоком» стікалася іноземна валюта. У вартісному вираженні вивіз масла, наприклад, із Західного Сибіру майже удвічі перевищував вивіз зерна [3]. У 1913 р. у Російській імперії було вироблено 129 тис. т масла, закордон вивезено 78 тис. т, у тому числі з Сибіру 72,6 тис. т, на загальну суму 60 млн крб (табл. 3) [8].

Таблиця 4

Експорт продуктів сільського господарства та золота із Сибіру в 1913 р. [9]

Вивезена продукція	На суму (млн крб)	Питома вага, %
Масло	60	40,9
Хутровина	24	15,5
Пшениця	21,4	14,6
М'ясо	10,5	7,0
Риба	4,1	7,4
Золото	28	19,5
Всього	148	100

Вартість «сибірського» масла, що вивозилося по Транссибірській залізничній дорозі, була вище за вартість усієї продукції гірничої промисловості та вища за вартість середньорічного добутку золота всієї імперії. Напередодні першої світової війни із Сибіру щорічно вивозилося понад 6 мільйонів пудів вершкового масла. Оборот Союзу сибірських артілей маслоробень до 1917 р. становив 160 млн золотих крб. Цей Союз об'єднував близько 3 тис. артілей і кооперативів.

До виникнення Союзу 90 % сибірського масла потрапляло до експортних контор, які довільно встановлювали ціну на масло. Довірені артілей, які привозили на продаж масло експортним конторам, стикалися з багатьма фактами шахрайства з боку конторських працівників. Віддаленість Сибіру від ринків збуту створювала організовану оптову торгівлю, якою займалися не більше 20–25 оптових фірм. У 1907 р. у загальному обсязі експорту Російської імперії «сибірське» масло становило 93,8 %. Першість серед районів з виробництва утримувала Томська губернія, за нею – м. Тобольськ, Акмолінська і Семипалатинська області і Єнісейська губернія. Максимальний обсяг виробництва масла в Сибіру – 73,8 тис. т було досягнуто в 1913 р., а товарність галузі становила 82,8 %. Основна частина масла вивозилася з Сибіру і не призначалася для внутрішнього споживання. Воно мало кращі якісні характеристики порівняно з датським маслом за рівнем вологості 11–12 %, проти 15 % у датчан, і за високим рівнем вмісту жиринових речовин – 85–86 % [8].

У роки першої світової війни зв'язки Союзу із зовнішнім ринком істотно обмежилися. Закриття європейських меж для вивозу сільськогосподарських продуктів і ввезення сільгоспмашин перш за все відбилося на обсязі торгової діяльності. Через перехід залізниць на потреби армії транспортування масла різко обмежилося. Союз запропонував уряду купувати масло для армії. Держава встановила тимчасову монополію на масляну продукцію. У ці роки частина іноземних фірм, які вели операції з вивезення масла за кордон, припинила свою діяльність, частина перенесла свої операції на внутрішній ринок, беручи участь у

постачання масла для потреб армії і районів, що потребували продовольства. У роки революції і громадянської війни Союз зіграв величезну роль у забезпеченні населення продуктами й товарами першої необхідності. Узявши на себе функції органів розподілу, кооперативні об'єднання, зокрема Союз, змогли запобігти товарному та продовольчому голоду.

Громадянська війна і «воєнний комунізм» привели до подальшого скорочення обсягу заготовок масла з 28,5 тис. т (1781 тис. пудів) у 1918 р. до 6,75 тис. т (422 тис. пудів) у 1920 р., або в 4,2 рази. Рівень заготовок 1921 р. трохи перевищив 1920 р. і становив 7,12 тис. т (445 тис. пудів). У 1922 р. вивіз масла з Сибіру досяг мінімального значення – 6,5 тис. т і знизився порівняно з 1915 р. в 8,3 рази. Нова влада зробила все, щоб «дореволюційна» кооперація припинила своє існування. Неприйняття Радянської влади сибірськими кооператорами викликало у відповідь реакцію більшовицького керівництва. Декрети комісарів і їх заходи зруйнували фундамент кооперації Російської імперії.

Отже, підґрунтям для розвитку кооперації на території Російської імперії та Галичини було складне соціально-економічне становище, зумовлене переходом від феодально-кріпосницької до ринкової формації. Процес становлення молочарської кооперації мав стрімку позитивну тенденцію. Діяльність молочних кооперативів сприяла не лише доступності для населення недорогого і якісного товару, а й зниженню цін у приватних крамницях. Але проблеми, що привели маслоробство до кризової ситуації, відбулися завдяки загальній соціально-економічній політиці радянської держави, яка директивно створила ціновий пріоритет зерновому господарству, що

зумовило занепад молочарства. Тому, враховуючи історичний досвід становлення кооперації у Російській імперії та на території Галичини, можливо відтворити функціонування молочарських кооперативів у сучасній Україні та створити сприятливий клімат для їх розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аліман М. В. Піонер молочарської кооперації Микола Верещагін / М. В. Аліман // Вісті ЦССТУ. – 2007. – № 42. – С. 3–4.
2. Артельное маслоделие Вологодской губернии. [Електронний ресурс]. – Вологда : Тип. П. А. Цветова. – [10] с. : 52 л. фото. – Режим доступу : <http://www.booksite.ru>
3. Горюшкин Л. М. Сибирское крестьянство на рубеже двух веков / Л. М. Горюшкин. – Новосибирск, 1967. – С. 163.
4. Кооперация. Страницы истории : в 3 т. // Избранные труды российских экономистов, общественных деятелей, кооператоров-практиков : в 3 кн. Кн. 1. 30–40-е годы XIX – начало XX в. – М. : Наука, 1999. – Т. 1. – 768 с.
5. Кооперативный сбыт молока в Петрограде // Вестник кооперации. – 1915. – № 9–10. – С. 128–139.
6. Медведева Н. А. История развития молочной кооперации / Н. А. Медведева, Н. В. Фадеева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.moloprom.ru>
7. Николаев А. А. Роль маслодельной кооперации Сибири в процессе модернизационного перехода [Електронний ресурс] / А. А. Николаев. – Режим доступу : <http://history.nsc.ru>
8. Ткач А. В. Сельскохозяйственная кооперация : учеб. пособие для студентов высших и средних кооперативных учеб. заведений / А. В. Ткач. – М. : Издательско-книготорговый центр «Маркетинг», МУПК, 2002. – 340 с.